

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुम्बकम् – मानवी मूल्य आणि शिक्षण

प्रा. रूपाली अरुणराव हिवसे

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

गोषवारा

“वसुधैव कुटुम्बकम्” ही अशी संकल्पना आहे की संपूर्ण जग म्हणजे एक कुटुंब. जगात खूप अशा समस्या आहे ज्या मानवतेने आणि शांततेच्या मार्गाने सोडवल्या जातात. आज जगामध्ये युकेन, अमेरिका, रशिया, चीन या देशांमध्ये युद्धाचे वातावरण सुरू आहे आज कुठलाही देश हा तंत्रज्ञानाच्या युगात मागे नाही. एका मिसाईलने संपूर्ण देश नष्ट होऊ शकतो, त्यामुळे कुठलेही पाऊल उचलताना मानवतेचा व शांततेचा विचार करणे ही काळाची गरज आहे. हीच गरज शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवणे त्याचबरोबर जीवन जगण्याचे मूल्य व येणाऱ्या समस्यांना कसे तोंड द्यायचे हे धडे शिकवणे महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांना माहिती तर एका मोबाईलच्या क्लिक वर पण मिळू शकते पण मूल्य प्रस्थापित करणे ही आज खरी शिक्षण व्यवस्थेची कसोटी आहे ती जर विद्यार्थ्यांच्या मनावर रुजवली तर वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना त्यांच्या हृदयावर कोरली जाऊ शकते.

शोध शब्द - वसुधैव कुटुम्बकम्, मानवी मूल्य, शिक्षण

प्रस्तावना

वसुधैव कुटुम्बकम् ही संकल्पना आजच्या युवा पिढीत रुजवण्यासाठी शिक्षकही तेवढा सहिष्णु असायला हवा. भारतात अशी परिस्थिती आहे की विश्व तर सोडा व्यक्ती आपल्या रक्ताच्या नात्यांना सुद्धा परका करतो. याचे मुख्य कारण म्हणजे शिक्षण व्यवस्था, कुटुंब व्यवस्था, समाज व्यवस्था हेच आहे. वसुधैव कुटुम्बकम् या संकल्पनेमुळे, विविध मते, भाषा आणि उपसंस्कृतींमध्ये सातत्य राहिले. G-20 च्या संदर्भात, २१ व्या शतकातील बदललेल्या राजकीय जागतिक वातावरणात, जिथे हिंसाचार, दहशतवाद, विस्तारवाद आणि वर्चस्ववादी राजकारण ही समस्या म्हणून उदयास आली आहे, भारत, वसुधैव कुटुम्बकम् या भारताच्या सनातन आदर्शाद्वारे, जागतिक राजकारणाचे जगण्याचा आणि टिकून राहण्याचा एक सुसंगत मार्ग सादर करत आहे आणि दुसऱ्या महायुद्धानंतर शीतयुद्धाच्या काळात द्विध्रुवीय जगात असंलग्नता आणि पंचशील यांच्या माध्यमातून भारताने नव्याने स्वतंत्र, अविकसित आणि विकसनशील देशांना नेतृत्व दिले होते आणि एक नवीन दिशा दिली होती. म्हणूनच, भारताचे बहुसांस्कृतिक मॉडेल पश्चिमेसारखे नवीन नाही तर ते शाश्वत आहे. आजही, सांस्कृतिक राष्ट्रवादात परस्परविरोधी मते, बहुभाषिकता आणि बहुसांस्कृतिकता जपली जाते. भारताच्या मजबुतीचे कारण म्हणजे भारतीय संस्कृती आणि भारतीय संस्कृतीने दिलेले मूल्य हे भारतीय समाजापर्यंत पोहोचवण्याचे लक्ष शिक्षणाचे आहे.

वसुधैव कुटुम्बकम् म्हणजे काय?

वसुधैव कुटुम्बकम् हे खरं माणसाचं ध्येय आहे आणि हे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून Constructive काम करणे... वसुधैव कुटुम्बकम् म्हणजे ऋषींनी माणसाच्या मनावर केलेला प्रयोग आहे.. एक असा प्रयोग ज्याने माणूस, समाज, संपूर्ण विश्व एक आचार, एक विचार आणि एकच पद्धत. असा माणूस घडविण्यासाठी रक्ताचं पाणी करावं लागतं तेव्हा कुठे असा समाज निर्माण होतो... असं काम पैशाने, सत्तेने, भगवंतांची भीती घालून, प्रलोभने देऊन, शपथ घेऊन करता येत नाहीत.. त्यासाठी माणसा माणसाला

भेटावं लागतं, माणसातील माणूस आणि माणसातील देवत्व उभं करून एक दैवी माणूस उभा करावा लागतो जो आपली भारतीय संस्कृती स्वतःच्या पिढीत हजारो वर्षेपर्यंत टिकवून ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल... असा जेव्हा एक एक माणूस उभा करत करत एकवेळ संपूर्ण समाज एका विचारांचा होतो. एक भगवंत, एक विचार, एक आचार, एक पद्धत... वसुधैव म्हणजे भगवान श्रीकृष्ण... श्रीकृष्णाची गीता आणि ह्या गीतेच्या आधारावरच वसुधैव कुटुंबकम् (एक दैवी परिवार) उभा करणे. श्रीकृष्णाशिवाय आणि भगवद्गीतेशिवाय वसुधैव कुटुंबकम् अशक्य आहे.. वसुधैव कुटुंबकम् उभं करण्यासाठी निस्वार्थ, निरपेक्ष राहून झिजावं लागतं.¹ वसुधैव कुटुंबकम् हे अनादी काळापासून भारतीय कुटुंबव्यवस्थेसाठी मार्गदर्शक प्रकाश आहे आणि आपले नीतिशास्त्र आणि सामाजिक-सांस्कृतिक धागे या ज्ञानेंद्रियांच्या वाक्याभोवती विणलेले आहेत. "वसुधैव कुटुंबकम्", कदाचित संस्कृत साहित्यातून उदयास येणाऱ्या सर्वात प्रसिद्ध ओळीपैकी एक. हे वाक्य आपल्या भारतीय परंपरेतील सर्वसमावेशक वृत्तीचे आणखी एक प्रदर्शन आहे. विविधतेत एकता ही अशी गोष्ट आहे जी आपण हजारो वर्षांपासून पाळत आहोत, मूळ श्रद्धा देखील हेच सांगते आणि आपण अशा एका अंतिम वास्तवातून उदयास आलो आहोत जे अंतिम वास्तव आहे. मूलतः महाउपनिषदातून आलेले, "वसुधैव कुटुंबकम्" हे वाक्य श्लोकाचा एक भाग आहे – स्रोतः महा उपनिषद 6.71-75 संस्कृत उताराः अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥² हे माझे आहे, ते त्याचे आहे, लहान मनाचे लोक म्हणतात, ज्ञानी लोकांचा असा विश्वास आहे की संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे. याचा अर्थ, "हा (व्यक्ती) माझा आहे; आणि हा नाही" असा भेद फक्त संकुचित मनाचे किंवा अज्ञानी लोक करतात. जे उदात्त आचरणाचे आहेत (किंवा ज्यांना अंतिम सत्य माहित आहे) त्यांच्यासाठी संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" हा शब्दसंग्रह तीन संस्कृत शब्दांपासून बनलेला आहे, वसुधा (पृथ्वी/जग), इव (सारखे) आणि कुटुंबकम् (मोठे/विस्तारित कुटुंब). या श्लोकाचा (श्लोक/श्लोक) उल्लेख महाउपनिषदात आढळतो; आणि पुढे हितोपदेश आणि भारतातील इतर साहित्यकृतींमध्ये त्याचा उल्लेख आहे. या श्लोकाचा संदर्भ अशा व्यक्तीच्या गुणांचे वर्णन करण्यासाठी आहे ज्याने आध्यात्मिक प्रगतीची सर्वोच्च पातळी गाठली आहे आणि जो भौतिक संपत्तीशी कोणत्याही आसक्तीशिवाय आपली सांसारिक कर्तव्ये पार पाडण्यास सक्षम आहे. हे श्लोक अनादी काळापासून भारतीय कुटुंबव्यवस्थेसाठी मार्गदर्शक प्रकाश आहे. आपले नीतिशास्त्र आणि सामाजिक-सांस्कृतिक वस्त्र या ज्ञानेंद्रियांच्या आणि आपल्या सांसारिक ज्ञानाभोवती विणलेले आहे.

मानवीमूल्य

मूल्ये म्हणजे अशा श्रद्धा ज्या धारकासाठी उपयुक्तता किंवा महत्त्वात अंतर्निहित मूल्य आहेत, आजच्या समाजात मानवी मूल्ये ही गरज आहे. मानवी मूल्ये ही अशी वैशिष्ट्ये आहेत जी लोकांना दुसऱ्या मानवाशी संवाद साधताना मानवी घटक विचारात घेण्यास मार्गदर्शन करतात. त्यांच्यात अनेक सकारात्मक वैशिष्ट्ये आहेत जी लोकांमध्ये मानवतेचे बंध निर्माण करतात आणि त्यामुळे सर्व मानवांसाठी मूल्यवान असतात. त्या दुसऱ्याच्या मानवी साराबद्दल तीव्र सकारात्मक भावना आहेत. या मानवी मूल्यांमध्ये बंधन, सांत्वन, आश्वस्तपणा आणि शांतता प्राप्त करण्याचा प्रभाव असतो. मानवी मूल्ये समाजातील कोणत्याही व्यावहारिक जीवनाचा आधार आहेत. ते एकमेकांकडे जाण्यासाठी, एकमेकांकडे जाण्यासाठी जागा तयार करतात, ज्यामुळे शांती मिळते. सोप्या भाषेत, मानवी मूल्यांचे वर्णन सार्वत्रिक म्हणून केले जाते आणि ते सर्व मानवांनी सामायिक केले आहेत, मग त्यांचा धर्म, त्यांची राष्ट्रीयत्व, त्यांची संस्कृती आणि त्यांचा वैयक्तिक इतिहास काहीही असो.

सामान्य मानवी मूल्ये आहेत :

बंधुता, मैत्री, सहानुभूती, करुणा आणि प्रेम.

मोकळेपणा, ऐकणे, स्वागत, स्वीकृती, ओळख आणि कौतुक.

प्रामाणिकपणा, निष्ठा, निष्ठा, सामायिकरण आणि एकता.

सभ्यता, आदर आणि विचारशीलता.

या मूलभूत मूल्यांचे कार्य प्रत्येक मानवाला शांततेचे संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी सर्वोच्च किंवा मानवी मूल्य जाणण्यास किंवा राखण्यास सक्षम करते आणि तरीही ते अनिश्चित राहते. त्याची समज वयानुसार (बालक, किशोर, प्रौढ), एखाद्याच्या शिक्षणानुसार आणि आजूबाजूच्या संस्कृतीनुसार बदलते. इतर मूल्यांसह एकत्रित केल्यावर ते अधिक चांगले गृहीत धरले जाते: दयाळूपणापेक्षा खोलवरचा स्वभाव, विचार करण्याच्या अगदी जवळचा आणि कौतुकाच्या जवळचा. खरोखर, एखाद्याचा आदर करण्यासाठी, एखाद्याला त्याच्या/तिच्या काही मानवी गुणांची प्रशंसा करता आली पाहिजे. सत्य, नीतिमान आचरण, शांती, प्रेम आणि अहिंसा यासारखी अनेक सार्वत्रिक मानवी मूल्ये मानवी व्यक्तिमत्त्वाच्या शारीरिक, बौद्धिक, भावनिक मानस आणि आध्यात्मिक पैलूंशी थेट संबंधित आहेत. एका चांगल्या आणि मानवीय समाजासाठी या मूल्यांना बळकटी देण्याची गरज आणि निकड आहे.

सहकार्य : काही ध्येय साध्य करण्यासाठी संयुक्तपणे काम करण्याची ही एक प्रक्रिया आहे, परंतु अनेक विद्वान सहकार्याला एक महत्त्वाचे मानवी मूल्य नसून एक लक्ष्मरी म्हणून पाहतात. एखाद्या समस्येवर काम करताना ते निःसंशयपणे सर्वात महत्त्वाच्या संपत्तीपैकी एक आहे. दुसऱ्या व्यक्तीचे मत आणि आवाज असणे केवळ विषयाची चर्चाच नाही तर मार्गदर्शन देखील करेल.

प्रामाणिकपणा : प्रामाणिकपणा हे देखील एक महत्त्वाचे मानवी मूल्य आहे. सध्या, प्रामाणिक दृष्टिकोन स्वीकारणे अनेकदा भीतीदायक आणि अशक्य वाटू शकते, परंतु लोकांना हे समजत नाही की फक्त सत्य सांगण्याची कृती एखाद्या व्यक्तीला प्रामाणिक बनवते असे नाही तर प्रामाणिक असण्याची गुणवत्ता दर्शवते. एक प्रामाणिक व्यक्ती बहुतेकदा सरळ, सरळ, प्रामाणिक आणि निष्पक्ष असते आणि प्रामाणिक व्यक्ती असण्याने आत्म्याला खोटे बोलण्यापेक्षा जास्त नुकसान होते.

प्रेम : मानवी जीवनात प्रेमाची उपस्थिती, त्यांचे कुटुंब, मित्र, आपला विश्वास आणि स्वतःसाठी असलेले प्रेम हे सुरळीत जीवन जगण्यासाठी उर्जेचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे.

आदर : आदर म्हणजे एखाद्या व्यक्तीबद्दल किंवा त्यांच्या क्षमता, गुण किंवा कामगिरीमुळे निर्माण होणाऱ्या एखाद्या गोष्टीबद्दल खोल आदराची भावना.

श्रद्धा : श्रद्धा म्हणजे एखाद्यावर किंवा कशावर तरी पूर्ण विश्वास किंवा विश्वास.

सौंदर्य : सौंदर्य ही अशी गोष्ट आहे जी मानवी समाजाने खरोखरच बिघडवली आहे. सुंदर गोष्टीबद्दल आपण ज्या पद्धतीने विचार करतो ते पूर्णपणे शारीरिक प्रतिसादावर आधारित ठरवले जाते, परंतु सौंदर्याचा खरा अर्थ निसर्गाशी संतुलन आणि सुसंवाद असणे असा आहे.

विश्वास : विश्वास अनेक प्रकारे समजू शकतो, परंतु शेवटी तो विश्वासाहता आणि सत्यतेवर अवलंबून असतो. विश्वासाशिवाय जग चालणार नाही.

सचोटी : मानवी मूल्य म्हणून, सचोटी ही अत्यावश्यक आहे जेणेकरून लोक आध्यात्मिकदृष्ट्या अविभाजित राहतील आणि आपल्या सचोटीला खरे मानतील, ज्याचे महत्त्व अनेकदा विसरले जाते.

ज्ञान : ज्ञान हे अनेक प्रकारे महत्त्वाचे मानवी मूल्य आहे; त्याचे महत्त्व, आपल्या जीवनात त्याचे मूल्य आणि त्याच्या खऱ्या अर्थाने कमी लेखले जाते. ज्ञान हे ज्ञान किंवा बुद्धिमत्ता यासारख्या शब्दांशी देखील अनेकदा गोंधळलेले असते परंतु ज्ञान या शब्दाची व्याख्या अनुभव आणि चांगला निर्णय घेण्याची गुणवत्ता आणि त्या कृती किंवा निर्णयाची परिणामी सुदृढता अशी केली जाते. वाढत्या हिंसक कारवाया, वर्तणुकीशी संबंधित विकार आणि समाजात एकतेचा अभाव इत्यादी गोष्टी आपण पाहत असताना पालक, मुले, शिक्षक इत्यादींमध्ये मूल्यशिक्षणाची आवश्यकता सतत वाढत आहे. मूल्यशिक्षण आपल्याला आपल्या

गरजा समजून घेण्यास आणि आपली उद्दिष्टे योग्यरित्या पाहण्यास आणि त्यांच्या पूर्ततेची दिशा देखील दर्शविण्यास सक्षम करते. हे आपले गोंधळ आणि विरोधाभास दूर करण्यास देखील मदत करते आणि आपल्याला तांत्रिक नवकल्पनांचा योग्य वापर करण्यास सक्षम करते.

मूल्यवृद्धीसाठी शिक्षण हा एक महत्त्वाचा घटक आहे

शैक्षणिक संस्थांचे उद्दिष्ट केवळ शिक्षण देणे नसावे तर मुलांमध्ये आणि किशोरवयीन मुलांमध्ये मूल्ये आणि कौशल्ये बिंबवणे आणि सुधारणे देखील असले पाहिजे. मूल्ये ही व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील दुवा असतात. व्यक्ती मूल्ये धारण करतात परंतु इतर मूल्ये त्या मूल्यांच्या निर्मितीवर प्रभाव पाडतात. कुटुंबे, गट आणि समाज सामान्य मूल्ये सामायिक करतात. कुटुंबाला समाजाचा आधारस्तंभ मानले जाते.

निष्कर्ष

'वसुदैव कुटुम्बकम्' ही संकल्पना संपूर्ण जगाच्या मूल्य शिक्षणासाठी उपयोगात येणारी आहे यामध्ये पर्यावरण असो जागतिक अर्थव्यवस्था असो मी शस्त्रीकरण असो प्रत्येक बाबीवर चर्चा करण्यात येते. जीवन जगत असताना मानवाला खरंच मानवी मूल्याची रुजवणूक हा भारतीय शिक्षण व्यवस्थेसाठी खूप मोठा ज्वलंत प्रश्न आहे. एन सी आर टी आणि एस सी आर टी शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांमध्ये मानवीय मूल्य रुजवण्यासाठी विविध असे पाठाचे आयोजन करतच असतात पण ते पाठ आणि त्या पाठातील मूल्य विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्याची धुरा शिक्षण व्यवस्थेतील महत्त्वाचा घटक म्हणजे शिक्षकची आहे. या संपूर्ण विश्वाचे कल्याण मानवाचे कल्याण योग्य संस्करण ही बाब एका शिक्षकाला माहिती असेल तर तो शिक्षक फक्त देशाचेच नव्हे तर संपूर्ण विश्वाचे कल्याण करू शकतो.

संदर्भ

पाटील, म., (२०२५) <https://mr.quora.com>

<https://yojana.gov.in/LEAD->

<https://www.financialexpress.com/defence/mission-sagar-indiaextends-a-helping>

<https://www.financialexpress.com/defence/operation-sanjeevani-iaf-airlifts-medical->

<https://memyinnerthoughts.blogspot.com/2013/10/143-vasudhaiva-kutumbakam-whole->

<https://www.google.com/search?q=the+constitution+of+indian+preamble+2022&tbm=isch&>

<https://www.vifindia.org/sites/default/files/Vasudhaiva-Kutumbakam-Conference->